REVIEW OF RESEARCH
ISSN: 2249-894X
IMPACT FACTOR : 5.7631(UIF)
VOLUME - 12 | ISSUE - 9 | JUNE - 2023

मराठी भाषा व साहित्यातील संशोधनाच्या नव्या दिशा

Shri. Arjun Prahlad Surwase
Assistant Teacher ,
(M. A. Mar,Eco,His, soci,poli ,B. Ed)
Working as an assistant teacher in Shrimati Nirmalatai Thokal Prashala & Junior College, Solapur.

गोषवारा:

मराठी भाषा व साहित्यातील संशोधनाच्या नव्या दिशा मराठी भाषा आणि साहित्यातील संशोधनासाठी काही महत्त्वाच्या नवीन दिशांचा विचार केला जाऊ शकतो. या क्षेत्रांमध्ये भाषाशास्त्रीय संशोधन, विशेषतः स्थानिक बोलींचा आणि शब्दनिर्मितीचा अभ्यास महत्त्वाचा आहे. साहित्याच्या ऐतिहासिक, सामाजिक, आणि सांस्कृतिक संदर्भांचा सखोल अभ्यास, जसे की संत साहित्य, दलित साहित्य, आणि स्त्रीवादी साहित्य, हे देखील महत्त्वपूर्ण आहेत. आधुनिक मराठी साहित्याचा अभ्यास, डिजिटल माध्यमात होणारे साहित्यिक बदल, आणि साहित्याचे डिजिटल आर्काइविंग या क्षेत्रांमध्ये संशोधनाची नवी दिशा दिसून येते. भाषिक संस्कृती आणि आंतरसांस्कृतिक संवादाच्या दृष्टीने मराठीचा इतर भाषांशी असलेला संबंध आणि अनुवाद कार्यावरही संशोधन आवश्यक आहे. शैक्षणिक क्षेत्रात, मराठी भाषा शिक्षण पद्धती आणि शैक्षणिक पाठ्यक्रमांचे पुनर्विलोकन करण्याची गरज आहे. तसेच, लोकसाहित्य आणि तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने लोकसाहित्याचे संकलन आणि संरक्षण यावरही संशोधन होऊ शकते. या नवीन संशोधनाच्या दिशांमुळे मराठी भाषा आणि साहित्याचे संवर्धन, प्रसार, आणि विकास यास हातभार लागू शकेल.

प्रस्तावना:

मराठी भाषा व साहित्यातील संशोधनाच्या नव्या दिशा मराठी भाषा आणि साहित्याचा इतिहास समृद्ध आणि विविधतेने नटलेला आहे. या भाषेने संत साहित्यापासून ते आधुनिक साहित्यिक प्रवाहांपर्यंतच्या प्रवासात अनेक महत्त्वपूर्ण टप्पे गाठले आहेत. परंतु, या विकसित होणाऱ्या जगात भाषेचा, साहित्याचा आणि त्यासंबंधित संशोधनाचा पाया मजबूत ठेवण्यासाठी नव्या दिशांची गरज आहे. आधुनिक तंत्रज्ञानाच्या आगमनानंतर साहित्य आणि भाषाशास्त्र यांचे स्वरूप बदलत चालले आहे. स्थानिक बोली, शब्दसंपदा, साहित्यिक प्रवाह, आणि डिजिटल माध्यमातील सर्जनशीलता यासारख्या विविध क्षेत्रांमध्ये संशोधनाच्या नव्या दिशांचा उदय होतो आहे. मराठी भाषेचे संरक्षण, संवर्धन आणि प्रसार करण्यासाठी या नव्या दिशांकडे लक्ष देणे अत्यंत आवश्यक आहे. या प्रस्तावनेतून, आपण मराठी भाषा आणि साहित्यातील संशोधनाच्या विविध नवीन दिशांचा आढावा घेऊ, ज्यामुळे केवळ विद्यमान ज्ञान वृद्धिंगत होणार नाही, तर भविष्यातील संशोधनासाठीही नवीन वाटा उघडल्या जातील. या दिशांमुळे मराठी भाषा आणि साहित्य अधिकाधिक सखोल, समृद्ध आणि सर्वसमावेशक होईल, असा आशावाद व्यक्त करणे योग्य ठरेल.

ऐतिहासिक संदर्भ:

मराठी भाषेचा इतिहास प्राचीन आहे, ज्याची मुळे संस्कृत आणि प्राकृत भाषांमध्ये शोधता येतात. 13व्या शतकात संत ज्ञानेश्वरांनी मराठी भाषेत 'ज्ञानेश्वरी' रचली, ज्यामुळे मराठीला साहित्यिक भाषा म्हणून मान्यता मिळाली. यानंतर संत नामदेव, एकनाथ, तुकाराम आणि इतर संतांनी आपल्या साहित्यातून मराठीला अधिक समृद्ध केले. हे साहित्य प्रामुख्याने धार्मिक, सामाजिक, आणि नैतिक तत्त्वज्ञानावर आधारित होते, ज्यामुळे समाजाच्या विविध स्तरांमध्ये परिवर्तन घडवून आणले. 18व्या आणि 19व्या शतकात, मराठी भाषेत अनेक सामाजिक आणि राजकीय चळवळींनी जोर धरला. याच काळात शाहिरांची गीते, भक्तिसाहित्य, आणि लोकसाहित्याने मराठी भाषेला एक वेगळेच वळण दिले. तसेच, 19व्या शतकाच्या उत्तरार्धात मराठी नाटक, कथा, आणि कादंबरी यांची सुरुवात झाली. या काळात केशवसुत, बालगंगाधर टिळक, विष्णुशास्त्री चिपळूणकर, आणि इतर साहित्यिकांनी मराठी साहित्यात आधुनिकतेचा पाया रचला. स्वातंत्र्योत्तर काळात मराठी भाषेने विविध साहित्यिक प्रवाहांना स्थान दिले, जसे की दलित साहित्य, स्त्रीवादी साहित्य, आणि ग्रामीण साहित्य. 20व्या शतकात दलित साहित्याने सामाजिक न्याय आणि समतेचा मुद्दा जोरदारपणे मांडला. या साहित्यिक चळवळींनी मराठी साहित्यात सामाजिक आणि राजकीय विचारांचा विस्तार केला. आजच्या काळात, आधुनिक तंत्रज्ञान आणि डिजिटल माध्यमांच्या उदयामुळे मराठी भाषेचे स्वरूप बदलत आहे. या ऐतिहासिक प्रवासाच्या पार्श्वभूमीवर, संशोधनाच्या नव्या दिशांचा शोध घेणे आवश्यक आहे, ज्यामुळे मराठी भाषा आणि साहित्याचा वारसा जतन करता येईल, तसेच तो अधिकाधिक सर्जनशील आणि आधुनिक बनवता येईल. ऐतिहासिक संदर्भाने, मराठी भाषा आणि साहित्यातील बदलणाऱ्या प्रवाहांचा अभ्यास नव्या संशोधनाच्या दिशा ठरवण्यासाठी महत्त्वपूर्ण ठरणार आहे.

ऐतिहासिक महत्त्व:

मराठी भाषा आणि साहित्याचा इतिहास केवळ महाराष्ट्रापुरता मर्यादित न राहता, संपूर्ण भारताच्या सांस्कृतिक, सामाजिक, आणि राजकीय परिवर्तनाचा साक्षीदार राहिला आहे. संत साहित्य, भक्तिसाहित्य, आणि लोकसाहित्याने मराठी भाषेला जनसामान्यांपर्यंत पोहोचवले आणि त्याला सामाजिक परिवर्तनाचे साधन बनवले. संत तुकाराम, संत एकनाथ, आणि संत ज्ञानेश्वर यांच्या रचनांनी समाजातील जातीयता, अज्ञान, आणि अंधश्रद्धांचा विरोध केला, ज्यामुळे समाजात नवी जागृती निर्माण झाली. 19व्या आणि 20व्या शतकात मराठी साहित्यात आधुनिकता आणि राष्ट्रीयतावादाचे तत्वज्ञान प्रकट झाले. सामाजिक सुधारकांनी मराठी साहित्याचा वापर समाजातील अन्यायाविरुद्ध आवाज उठवण्यासाठी केला. लोकमान्य टिळक, महात्मा फुले, आणि डॉ. बाबासाहेब आंबेडकर यांसारख्या नेत्यांनी मराठी भाषेतून लेखन करून समाजाच्या विविध समस्यांवर प्रकाश टाकला. मराठी भाषेच्या साहित्यिक परंपरेने भारतीय साहित्याच्या इतिहासात महत्त्वपूर्ण स्थान मिळवले आहे. या साहित्याने समाजात परिवर्तन घडवून आणण्याची क्षमता दाखवली आहे, जी आजही तितकीच प्रभावी आहे. या ऐतिहासिक पार्श्वभूमीवर, मराठी भाषेतील संशोधनाच्या नव्या दिशांना महत्त्व प्राप्त होते, कारण ते भविष्यातील समाजाला दिशा देण्यास सक्षम आहेत.

आजच्या तंत्रज्ञानयुगात, मराठी भाषा आणि साहित्याला डिजिटल माध्यमातून अधिक व्यापक आणि वैश्विक करण्यासाठी संशोधनाच्या नव्या दिशा आवश्यक आहेत. यामुळे केवळ मराठी भाषेचा सांस्कृतिक वारसा जतन होणार नाही, तर त्याचे महत्त्व जगभरात पसरू शकेल. संशोधनाच्या या नव्या दिशांमुळे मराठी भाषेला जागतिक साहित्यिक मंचावर मानाचे स्थान मिळवून देण्याची संधी आहे, ज्यामुळे तिचे ऐतिहासिक महत्त्व अधिक दृढ होईल.

समस्या विधान:

मराठी भाषा आणि साहित्याचा वारसा समृद्ध असूनही, आधुनिक काळात त्याचा प्रसार आणि संवर्धन यासमोर अनेक आव्हाने उभी आहेत. तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावामुळे भाषेचा वापर डिजिटल माध्यमात होतो आहे, ज्यामुळे पारंपरिक साहित्यिक स्वरूपांना धक्का बसत आहे. याशिवाय, मराठीतील स्थानिक बोली, ग्रामीण साहित्य, आणि अल्पसंख्याक समुदायांचे साहित्य हळूहळू हरवण्याच्या मार्गावर

आहे. या समस्यांच्या पार्श्वभूमीवर, संशोधनाच्या नव्या दिशा ठरवणे अत्यंत आवश्यक बनले आहे. मराठी भाषेतील पारंपरिक साहित्य, लोकसाहित्य, आणि आधुनिक साहित्य यांचे संकलन, जतन, आणि डिजिटायझेशन यावर लक्ष केंद्रित करणे गरजेचे आहे. त्याचप्रमाणे, भाषाशास्त्रीय संशोधन, भाषेची व्युत्पत्ती, आणि शब्दनिर्मिती यासारख्या क्षेत्रांमध्ये संशोधनाचे प्रमाण वाढवणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक स्तरावर मराठी भाषा शिकविण्याच्या पद्धतींमध्ये सुधारणा करणे, पाठ्यक्रमांचे पुनर्विलोकन करणे, आणि नवीन शैक्षणिक साहित्याची निर्मिती करणे हीदेखील एक महत्त्वाची समस्या आहे. आजच्या तरुण पिढीला मराठी साहित्य आणि भाषेशी जोडून ठेवणे आणि त्यांच्या भाषिक कौशल्यांचा विकास करणे यासाठी नव्या संशोधनाच्या दिशांची गरज आहे.मराठी भाषा आणि साहित्याला तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावामुळे आणि आधुनिकतेच्या प्रवाहामुळे जतन, संवर्धन, आणि प्रसाराच्या दृष्टीने आव्हानांचा सामना करावा लागत आहे. या समस्यांवर मात करण्यासाठी संशोधनाच्या नव्या दिशांची गरज आहे, ज्यामुळे मराठी भाषेचा सांस्कृतिक वारसा टिकवून ठेवता येईल आणि तिला आधुनिक जागतिक संदर्भात अधिक प्रभावीपणे पुढे नेता येईल.

प्रमुख मुद्देः

मराठी भाषा आणि साहित्यातील संशोधनाच्या नव्या दिशांवर विचार करताना काही प्रमुख मुद्दे समोर येतात. हे मुद्दे मराठी भाषेच्या जतन, संवर्धन, आणि विकासाच्या दृष्टिकोनातून महत्त्वाचे आहेत:

1. भाषाशास्त्रीय संशोधन:

स्थानिक बोलींचे जतन आणि अभ्यास: महाराष्ट्रातील विविध बोलीभाषा लोप पावत आहेत. त्यांचे संकलन, संरक्षण, आणि अभ्यास अत्यावश्यक आहे.

शब्दनिर्मिती आणि व्युत्पत्ती: मराठी भाषेतील नव्या शब्दांची निर्मिती, त्यांचा उगम, आणि त्यांचे सामाजिक संदर्भ यावर संशोधनाची गरज आहे.

मराठीचा आंतरसांस्कृतिक संवाद: मराठी भाषेचा इतर भारतीय आणि जागतिक भाषांशी असलेला संबंध, आणि त्यातून उद्भवणाऱ्या सांस्कृतिक संवादाचा अभ्यास.

2. डिजिटल माध्यमातील साहित्य:

डिजिटायझेशन आणि आर्काइविंग: मराठी साहित्याचे डिजिटायझेशन, ई-बुक्सचे निर्माण, आणि डिजिटल आर्काइविंगच्या माध्यमातून मराठी साहित्याचे जतन आणि प्रसार.

सोशल मीडियातील मराठी साहित्य: मराठी ब्लॉग्स, फेसबुक, ट्विटर, आणि इतर डिजिटल प्लॅटफॉर्मवर होणाऱ्या साहित्यिक सर्जनशीलतेचा अभ्यास.

डिजिटल साहित्याचे भविष्य: डिजिटल माध्यमातील साहित्याचे स्वरूप, त्याचे संभाव्य परिणाम, आणि त्याचा वाचकांवर होणारा प्रभाव.

3. साहित्यिक प्रवाह आणि समाज:

दलित आणि स्त्रीवादी साहित्य: दलित साहित्य आणि स्त्रीवादी साहित्याच्या नव्या प्रवाहांचा अभ्यास, त्याचे सामाजिक आणि राजकीय प्रभाव.

ग्रामीण आणि लोकसाहित्य: ग्रामीण साहित्य आणि लोकसाहित्याचे संकलन, त्याचे जतन, आणि आधुनिक साहित्याशी असलेले त्याचे नाते.

आधुनिक मराठी साहित्याचा अभ्यास: आधुनिक मराठी कादंबरी, कविता, नाटक, आणि इतर साहित्यिक प्रकारांतील नव्या प्रवाहांचा अभ्यास.

4. शैक्षणिक क्षेत्रातील संशोधन:

मराठी भाषा शिक्षण पद्धती: शाळा आणि महाविद्यालयांमधील मराठी भाषा शिक्षण पद्धतींचा अभ्यास आणि त्यात सुधारणा.

नव्या शैक्षणिक साहित्याची निर्मिती: शैक्षणिक पाठ्यपुस्तकांची पुनर्रचना, नव्या शैक्षणिक साहित्याची निर्मिती, आणि डिजिटल शिक्षणाचे साधन.

5. भाषिक संस्कृती आणि तंत्रज्ञान:

भाषिक विविधता: मराठी भाषेतील विविधता आणि तिच्या संस्कृतीचा तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने अभ्यास.

भाषा आणि तंत्रज्ञान: मराठी भाषेचा तंत्रज्ञानातील वापर, संगणकशास्त्रातील भाषाशास्त्रीय संशोधन, आणि कृत्रिम बुद्धिमत्तेचा भाषेवर होणारा प्रभाव.

हे मुद्दे मराठी भाषेच्या संशोधनासाठी नव्या दिशा ठरवण्यात महत्त्वाची भूमिका बजावू शकतात, ज्यामुळे मराठी भाषेचे संरक्षण, संवर्धन, आणि जागतिक स्तरावर प्रसार अधिक प्रभावीपणे होऊ शकतो.

संशोधन साहित्याचा आढावा

दुय्यम स्रोतांचे अवलोकन करणे ही संशोधन कार्याची पूर्वतयारी असून यास शोधकार्याच्या प्रारंभीचा महत्त्वाचा टप्पा मानला जातो. दुय्यम साहित्याला मुख्यतः प्रकाशित लिखित कामाचा संग्रह असल्याचे गृहीत धरले जाते; मात्र अलीकडे दुय्यम साहित्याची व्याख्या अधिक व्यापक झाली आहे. त्यामध्ये अप्रकाशित प्रबंध, मौखिक साहित्य, दृक-श्राव्य माध्यम, वृत्तपत्र, आंतरजाला (इंटरनेट) वरील स्रोत, भाषांतर आणि लिप्यांतर साहित्य यांचादेखील समावेश करण्यात आला आहे; मात्र, हे सर्व वाङ्मय सार्वजनिक स्वरूपात उपलब्ध असणे ही दुय्यम स्रोत म्हणून दाखलपात्र होण्याची पूर्वअट आहे. अशा विविध स्रोतांचा आधार घेऊन उपलब्ध साहित्याचे वर्णन, सारांश आणि चिकित्सक मूल्यमापन करणे म्हणजेच दुय्यम संशोधनपर साहित्याचा आढावा घेणे होय.

साहित्याचा आढावा घेताना किती प्रमाणात संदर्भ साहित्याचा वापर करायचा, हे संशोधनाचा हेतू आणि व्यापकता यांवर ठरत असते. संशोधन विषय निवडल्यानंतर आपण संशोधन करत असलेल्या विषयावर आणि प्रश्नांवर इतर कोणी संशोधन केले आहे का, याची पूर्वपडताळणी आवश्यक असते. उपलब्ध संशोधन साहित्याचा आढावा घेतल्यामुळे संशोधकाला त्याने निवडलेल्या संशोधन विषयासंबंधी अधिक स्पष्टता तर येतेच, तसेच पूर्वीच्या संशोधनातील संशोधन प्रश्न, त्यात अवलंबिलेले पद्धतिशास्त्र, पद्धती, संशोधन निष्कर्ष इत्यादी साकल्याने समजतात. संशोधनपर विषयातील कोणत्या बाबींवर संशोधन झाले अथवा नाही हेही उमजते. साहित्याचा आढावा घेतल्याने आपल्या संशोधनाची उद्दिष्ट्ये, दिशा व रोख काय असावा यांबाबत निश्चिती मिळते. या संदर्भात पार्श्वभूमीपर साहित्याचे चिकित्सक मूल्यमापन करता केवळ नकारात्मक बाबींवर प्रकाश न टाकता अस्तित्वात असलेल्या संशोधनातून काय सकारात्मक निष्कर्ष समोर आले आहे, हे मांडणे आवश्यक असते. साहित्य आढाव्यामध्ये मुख्यत: दोन बाबींचा समावेश असतो. एक, अगोदरच्या संशोधनातून सादर केलेल्या दाव्यांचा अथवा निष्कर्षांचा सारांश प्रस्तुत करणे. दोन, आजवर झालेले संशोधन कशाप्रकारे उपलब्ध ज्ञानामध्ये भर घालणारे ठरले आहे, त्यातील उणिवा कोणत्या आणि संशोधक या नात्याने तुम्ही नव्याने कोणते योगदान देणार आहात यांविषयीची स्थूल दिशादर्शक मांडणी करणे.

संशोधन साहित्याचा आढावा घेताना संशोधकाकडून विविध संदर्भांच्या अभ्यासावर बेतलेले एक सुसंगत विवरण अपेक्षित असते. संशोधनपर विषयासंदर्भात ऐतिहासिक आणि समकालीन कोणत्या चर्चा घडत आहेत, हे याद्वारे संशोधकाच्या लक्षात येते. संशोधनपर विषयाचे इतर उपविषयदेखील आहेत, हे ध्यानात येते. सर्वांत महत्त्वाचे म्हणजे, सर्व प्रकारचे दुय्यम स्रोत व संबंधित कोशवाङ्मय तपशीलवार व बारकाईने नजरेखालून घातल्यानंतर एक प्रारंभिक स्वरूपाची संदर्भग्रंथ सूची (बिब्लिओग्राफी) हाती गवसते, जी उर्वरित संशोधन कालखंडभर मदतकारक ठरू शकते.

गुणात्मक संशोधन करत असताना साहित्याच्या भिन्न पैलूंचा आढावा घेणे आवश्यक असते. उदा., जर संशोधक स्त्रिया आणि आरोग्य धोरण यांविषयी संशोधन करणार असेल, तर कालौघातील विविध आरोग्यविषयक धोरणे, स्त्रियांची आरोग्यविषयक भौगोलिक तफावत, स्त्रियांच्या आरोग्यावर परिणाम करणारे घटक यांविषयी उपलब्ध साहित्याचा आढावा घेणे गरजेचे आहे. या प्रक्रियेमधून आवश्यक माहिती किंवा आकडेवारी उपलब्ध होऊन संशोधन पुढे कसे घेऊन जाता येईल याविषयी कल्पना मिळू शकते. यामुळे संशोधकाने असा अभ्यास शोधणे आवश्यक असते की, ज्यामध्ये स्त्री आरोग्यविषयक बाबींची चर्चा केली असेल अथवा विविध सामाजिक, शासकीय, अकादमिक संस्थांनी स्त्रिया आणि आरोग्यविषयी महत्त्वपूर्ण संशोधन अहवाल सादर केले असतील. संशोधन साहित्याचा आढावा घेताना उपलब्ध साहित्याचा आवाका नजरेसमोर ठेवून संकल्पना आणि विश्लेषण यांतील गुंतागुंत कोणत्या प्रकारे अभिव्यक्त झाली आहे अथवा होऊ शकते याचा अंदाज मिळू शकतो. या ज्ञानव्यवहारामुळे संशोधनाला नवी उंची गाठता येणे शक्य बनते.

वैशिष्ट्ये :

❖ जुन्या साहित्याचा नव्याने अन्वयार्थ लावला जाण्याची अथवा नवीन साहित्याचा जुन्या पद्धती वापरून अन्वयार्थ लावला जाण्याची शक्यता विस्तारते.
❖ साहित्य आढावा भविष्यातील संशोधनास दिशादर्शक म्हणून काम करतो.
❖ साहित्य आढावा संबंधित क्षेत्रातील मुख्य वादविवाद तसेच सैद्धांतिक, संकल्पनात्मक प्रगतीविषयी माहिती अद्ययावत करतो.
❖ साहित्य आढावा पुढील संशोधन करण्यासाठी ठोस पार्श्वभूमी अथवा पाया निर्माण करतो.
❖ उपलब्ध संशोधनातील कच्चे दुवे स्पष्ट होण्यास मदत होते.

फायदे :

संशोधकाला माहीत असलेल्या व नसलेल्या संशोधनाबाबत सर्वसामान्य माहिती उपलब्ध होते. अगोदरच्या संशोधनामधून काय ज्ञान पुढे आले आहे, याविषयी माहिती कळल्याने संशोधकाला पुनरावृत्ती टाळता येते. नवीन कल्पना किंवा विचार मिळतात, जे संशोधक आपल्या संशोधनामध्ये वापरू शकतात. आजवरील संशोधनामधील कमतरता व त्यापायी न उलगडलेले प्रश्न दृष्टीपथात येतात. संशोधकास सैद्धांतिक आणि पद्धतिशास्त्रीय प्रश्नांचा नव्याने तपास घेण्यास चालना मिळू शकते.

संशोधन साहित्य आढावा घेतानाचे महत्त्वपूर्ण मुद्दे :

- साहित्याचा आढावा घेत असताना संशोधक म्हणून तुम्ही नवीन असाल तर, इतर संदर्भ साहित्याचा आधार घेऊन त्यांनी कशाप्रकारे साहित्य आढावा पार पाडला, हे पाहणे उद्बोधक ठरू शकते.
- आजवरील दुय्यम संशोधनपर लिखाणातील वादविवाद, निष्कर्ष, मुख्य युक्तिवाद, सैद्धांतिक व संकल्पनात्मक मांडणी, पद्धतिशास्त्र आणि पद्धती यांविषयी सारांश रूपात मूल्यमापन मांडणे.
- साहित्य आढावा घेताना वाचनात आलेल्या प्रत्येक लिखाणाविषयी लिहिणे आवश्यक नसते. जे विषयाशी किंवा संशोधन विषयाच्या उद्दिष्टांशी निगडित आहे, त्याविषयी लिहिणे अपेक्षित असते. त्यामुळे निवडक साहित्य विचारात घ्यावे आणि मांडणी करत असताना उपलब्ध संशोधन साहित्य तुम्ही करत असलेल्या संशोधनाशी कसे निगडित आहे, यावर भर द्यावा. त्याच प्रमाणे आढावा लिहिताना एक पुस्तक आणि त्यातील महत्त्वाचे युक्तिवाद, दुसरे पुस्तक व त्यातील युक्तिवाद असे न करता सर्व वाचलेल्या साहित्यामध्ये क्रम लावून अथवा दुवा प्रस्थापित करून लिखाण करावे.
- उपलब्ध संशोधनातील कमतरता अधोरेखित करत, तुम्ही करत असलेले संशोधन कशाप्रकारे अस्तित्वात असलेल्या ज्ञानामध्ये भर घालणारे आहे, कोणते विषय तुम्ही कशाप्रकारे हाताळणार आहात यांविषयी मांडणी करावी.

'संशोधन' हा मानवी जीवनाचा मूलाधार आहे. आज आपण अत्यंत प्रगत अशा जीवनाचा आस्वाद घेतो ते केवळ मानवाने जीवनातल्या सर्वच क्षेत्रातल्या तथ्यांचा 'शोध' घेतल्यामुळेच. "प्रश्न पडण्याची क्षमता आणि तसा तो पडल्यावर स्वतःला उत्तर मिळेपर्यंत चैन न पडण्याची वृत्ती ही संशोधनाची पूर्व अट" असली तरीही 'असे का' ह्या मानवी जातीला उपजतच सतावत असलेल्या प्रश्नातून मानवाला विश्वाचे रहस्य उकलत गेले. विज्ञान, समाजविज्ञान, भाषा, साहित्य अशा विविधांगी क्षेत्रातली उत्क्रांती ही मानवी बुध्दीला उपजतच निसर्गाने दिलेल्या व त्याला अस्वस्थ करणाऱ्या 'असे का' या प्रश्नानेच झालेली आहे. थोडक्यात त्या त्या क्षेत्रात अभ्यास करताना मानवी प्रवृत्तीला सतत पडत गेलेल्या 'प्रश्नांमुळेच' 'शोध' प्रक्रिया सर्वच क्षेत्रात गतिमान होत गेली आणि त्यातून मानवी जीवनाची संस्कृती विकसित होत गेली. संशोधनाच्या बाबतीत सार रूपाने सांगावयाचे झाल्यास सतत नाविन्याचा ध्यास घेउन सारखे काहीतरी मांडत राहणे ही मानवाची नैसर्गिक प्रवृत्ती आहे. यातूनच 'संशोधना'सारखे शास्त्र विकसित होत गेले.

मराठी भाषा व साहित्याच्या संशोधन परंपरेचा विचार केल्यास अतिशय संपन्न आणि समृध्द अशी संशोधन परंपरा मराठीला लाभली आहे. मराठी भाषा व साहित्य यांचा वाङ्मयीन अंगाने, ऐतिहासिक पातळीवर, सामाजिक-सांस्कृतिकदृष्ट्या उच्च दर्जाचे संशोधन करणाऱ्या विद्वानांची एक मोठी परंपरा मराठीला लाभलेली आहे. उदा. राजवाडे, खरे, सरदेसाई, भावे, पांगारकर, लक्ष्मणशास्त्री जोशी या प्रारंभीच्या पिढीतील संशोधकांनी अपार कष्ट घेउन, मूळसंहितांच्या पाचिकित्सा करुन मूलगामी संशोधनाची परंपरा मराठीत सुरु केली. यामध्ये इतर असंख्य विद्वानांचा समावेश आपल्याला करता येईल. स्वातंत्र्योत्तर कालखंडात विद्यापीठीय पातळीवर पदवीसाठी म्हणून केलेल्या संशोधनाचा दर्जाही निश्चितच ठोस असा आणि पुढच्या पिढ्यांना मार्गदर्शक असा निर्माण करणाऱ्या विद्वानांमध्ये आपल्याला वि.भि. कोलते, तुळपुळे, मा. गो. देशमुख, वाटवे, पाठक, नांदापूरकर यांचा आवर्जुन उल्लेख करावा लागतो. तसेच विद्यापीठीय पदवीचा हेतू न ठेवता ज्यांनी अव्वल दर्जाचे संशोधन कार्य केले अशा व्यासंगी संशोधकांमध्ये अ.का. प्रियोळकर, बनहट्टी, रा.श्री. जोग, वा.ल. कुलकणी, अ.ना. देशपांडे यांचा व इतर अशा असंख्य संशोधकांचा समावेश करता येईल की, ज्यांनी आत्यंतिक निष्ठेने व प्रामाणिकतेने मराठीमध्ये संशोधनाची उज्वल परंपरा निर्माण केली. प्रचंड कष्ट करण्याची समर्पित मानसिकता, व्यासंगी अभ्यासातून आलेली जाणती दृष्टी आणि सत्यान्देशी ध्यास घेउन या अगोदरच्या काळातल्या संशोधकांच्या पिढीनी मरा ि भाषा व साहित्याच्या क्षेत्रात भरीव असे संशोधन केले. या मराठी मातीतल्या संशोधकांनी केलेले हे संशोधन कार्य प्रशंसनीय तर आहेच परंतु याच बरोबर असंख्य पाश्चात्य अभ्यासकांनी कसलाही स्वार्थ न ठेवता अत्यंत निष्ठापूर्वक असे मराठी भाषा व साहित्याच्या संदर्भात मूलगामी संशोधन केले. यामध्ये मोल्सवर्थ, झुल ब्लोक, वुईल्यम डॉडरेट, रेसाईड, आल्फ्रेड मास्टर, गुन्धर सोन्थायमर, फा. दलरी या व इतर असंख्य अमराठी अभ्यासकांचा उल्लेख करता येईल. शब्दकोश आणि व्याकरण हे कुठल्याही भाषेच्या अभ्यासाचे प्राणसूत्र असून तेथूनच भाषेचा खरा अभ्यास आणि संशोधन सुरु होते. यादृष्टीने विचार करता मराठी भाषेच्या मराठी भाषा व साहित्याच्या संशोधनाला विद्वान अभ्यासकांनी घालून दिलेल्या तात्विक, प्रामाणिक आणि निष्ठापूर्वक समर्पित संशोधनाची परंपरा असतानाही हा संपत्र वारसा पुढे प्रामाणिकतेच्या अंगाने टिकवता आला नाही, असे खेदाने म्हणावे लागते.

आज विद्यापीठीय पातळीवर एम.फील., पीएच.डी. च्या संदर्भाने होणाऱ्या संशोधनाचा दर्जा तपासल्यास तो अत्यंत सुमार असल्याचे कुणालाही जाणवेल. एकतर विद्यापीठीय शिक्षणात शिक्षकांना पीएच. डी. ही व्यायसायिक पात्रता केल्याने आणि या संशोधनाचा संबंध नोकरीशी, वेतनवाढीशी जोडल्याने साहजिकच त्या संशोधनाची मूल्यात्मकता संपून त्याला अत्यंत लाजिरवाने असे बाजारु स्वरुप प्राप्त झाले आहे. सहाव्या वेतन आयोगात विद्यापीठीय क्षेत्रातल्या शिक्षकांच्या सेवाअंतर्गत येणाऱ्या सर्व प्रकारच्या बढ़तीसाठी संशोधन हा घटक महत्त्वाचा मानल्याने ह्या 'संशोधना'ला ऑगळवाने बाजारू स्वरूप येऊन या अत्यंत प्रगत अशा माहिती-तंत्रज्ञानाच्या काळात तर इंटरनेटवर उपलब्ध असलेल्या भरमसाठ माहितीच्या आधारे नुसते 'कटींग पेस्टीग' करुन 'संशोधन' कार्य चालले आहे.संशोधनातल्या मूळ साधनांचा शोध, ग्रंथालयात तासनतास बसून मूळ संदर्भ ग्रंथांच्या आधाराने घेतलेला शोध ह्या गोष्टी आन CAS मुळे नक्कीच शुद्र ठरत आहेत. तर 'इंटरनेट' हेच आपल्या संशोधनाचे मुख्य स्त्रोत मानून केले जाणारे संशोधन मोठ्या प्रमाणावर होत असल्यामुळे खऱ्या 'रिसर्च' पासून आजची पिढी दुरावत असल्याचे विदारक वास्तव समोर आले आहे. खरे म्हणजे या अधोगतीला केवळ

सहाव्या वेतन आयोगातील तरतुदी कारणीभूत आहेत असे मानण्याचे काही कारण नाही. विद्यापीठीय पातळीवरच्या संशोधनाच्या संदर्भात साधारणतः तीसएक वर्षापूवी ख्यातनाम समीक्षक, अभ्यासक, डॉ. गो.मा. पवार यांनी काय म्हटले आहे ते पाहणे महत्त्वाचे ठरते. या विद्यापीठीय संशोधनाच्या संदर्भात ते म्हणतात.. "काही ठराविक प्रकारचे विषय संशोधक अधिक प्रमाणात निवडताना दिसतात. एखाद्या लेखकाचा अभ्यास करणे हा संशोधकांचा आवडता विषय. निवड करण्याच्या दृष्टिने कदाचित सोपा असावा.... ह.ना. आपटे, ना.ह. आपटे, कोल्हटकर, पु.य. देशपांडे, फडके, खांडेकर, अत्रे, विभावरी शिरुरकर, शंकर पाटील यासारखे लेखक अभ्यास विषय म्हणून संपल्यानंतर बेताच्या वकूबाच्या लेखकापर्यंत येण्याची अभ्यासकाची तयारी असते. अनेकदा अशा लेखकांमध्ये अभ्यासनीय काही नसते. लक्षणीय निष्कर्ष निघण्याची शक्यता नसते. वाङ्मयाच्या इतिहासात दोन ओळीची नोंदही ज्यांच्या नावावर करता येणार नसते, असे लेखक संशोधनविषय म्हणून निवडले जातात याचे कारण अभ्यासाचा सोपेपणा. असला अभ्यास कोणत्या साच्याने करायचा ते ठरलेले असते" ही तीसचाळीस वर्षापूर्वीची परिस्थिती आहे. आज या विद्यापीठीय पातळीवरच्या संशोधनाने अत्यंत भयावह अशी स्थिती निर्माण करुन ठेवली आहे.

विशेया शोच आपल्याला पेलापेता मराभाच्या संदर्भात विचार केल्याचा लोकजीवनाशी अतूट असा सांधा आहे, तिला समुच्च अशी परंपरा आहे. तिला सूची अशी लिपी आहे आणि सर्वात त्याने तिला साहित्याचा समृध्द अस वारसा आहे. असंख्य भाषिक आक्रमणामुकाबला करने आपले स्वायत सत्य टिकविले आहे असे असले तरीही आजच्या प्रचंड बगाने पूढे सरकत चाललेल्या तिकीकरणात आलीभाषा आणि या भाषेने निर्माण केली भाषिक सस्कृतीचोक्यात आली आहे आजच्या अतिरेवरे इयतात्या शिक्षणपध्दतीमध्ये मराठाचे अस्तित्वात आलेले आहे. या आक्रमांना पवून कुठल्याही भाषेचे भय न बाळगता मराठी भाषेला आंधक समृध्द अधिक अर्थवशी आणि अधिक आल्यासक कसे करता येईल में आकान या क्षेत्रात संशोधन कारवळ लाभाया म्हणून तिच्याकडे न पाहताळण मराठे भाषेता राजभाषा आणि ज्ञानभाषा महणून कसे समचे करता येऊ शकते या दृष्टिने संशोधन करण्यास सांगोपांग अभ्यास करण्यास अजूनही पुषळसा वाव आहे. या संदर्भात र.वा. मंचरकर माणतात की, "आपला समाज परावलंबी राहू नये, विज्ञान विज्ञानापासून ज्ञानाच्या सर्वच क्षेत्रात नवनिर्मिती कायी सगी मापती आकांक्षा समेत तर मराची संस्कारित सरणी कशी वादेत याचा आपण विचार केला पाहिजे. सर्वच क्षेतील नवा विचार मराठीत तिला ज्ञानभाषा महणून योग्य तो हावयाचे तर एक काटेकोर तिन्ति व्यक्त करणारी मराठी घडविता आली पाहिजे. तर मराठी नचिचाराची गंगांत्री बनरोग दूष्टीने विचार केल्यास भाषेच्या संदर्भातल्या पठान संशोधनाला फाटा देऊन मरा भार्यसमोरील हे आधान दूर करण्याच्या संदर्भात संशोधकांना विपुल असा वाव आहे.

मराठी साहित्याला संत साहित्य संपत्र असा वारसा लाभलेला आहे. अशा या संपत्र संत साहित्यावर विपूल असे संशोधन झाले असले तरीही याच्यानिक संतसाहित्य अन्वयार्थ लावलागला पाहिजे असे ते तरच आजच्या माहिती-तंत्रज्ञानाच्या मायाजालात भरकटता सांस्कृतिक संथःपतनाला आपल्याला थोपवून संतसाहित्यातील मॉलिक सत्याचे सार मराठी मनावर विता येईल. यासंदर्भात रा.ग. जाधवांनी व्यक्त केलेलेच महत्त्वाचे ठरतात. आधुनिकता आणि संत साहित्याचा अनुबंध जोडतात संत साहित्य आणि आधुनिकतावच माणने आधुनिक काळात सकदृष्टीने संतांचे वाङ्मय कसे टिकून आहे. हे पक्ष अनेक प्रकारे केला जाती एक दुसरे महणजे आधुनिक काळातील (माणजे 19-20 व्या शतकातील अभ्यासकांनी संताकडे को दृष्टीने पाहिले अर्थ ते लक्षात घेणे. तिसरे माण आधुनिक काळात कोणत्या अपने संतवाङ्मययुक्त क्रियान्वयेक उपाय संतवाङ्मयाचे गुर्णावशेष शेधून काणे पांडक्यात आधुनिक जीवन काल्पना आणि वाड्मयीन कल्पना यांच्या आधारे संत वाङ्मयाचा नण्याने गोथ-वांथ करन घेणे. संतसाहित्य हे महाराष्ट्राचे मराठी मनाचे एक मौलिक स्वरुपाचे सांस्कृतिक धन अहेवते टिकवायचे असेल तर या साहित्याचा आजच्या कालानुसांस्कृतिक दृष्ट्या नवा अन्वयार्थ शोधण्याचे आपान संशोधकांसमोर आहे. करा साहित्याच्या संशोधनाची नयी दिशा समजून संशोधकांनी पुढे आले पाहिजे. लोकसाहित्याच्या संशोधनाचा विचार केल्यास मराठीमध्ये विविध भागातून लोकसाहित्याच्या संकलनाचे आणि त्याच्या विश्लेषणाचे भरमसाठ काम झाले आहे. पुन्हा तेच ते संकलन करण्यापेक्षा आणि तित्य ती मांडणी करण्यापेक्षा आज लोकसाहित्याची जवळपास खांडीत इलेली निर्मिती व तिचे जतन करण्याचे मंठे लाफान अभ्यासकांसमोर आहे. हा सांस्कृर्वेतक वारसा ग्रंचापेक्षा जनमानसात जिवंतपणे कसा टिकून राहिन हा ध्यास येऊन या क्षेत्रात संशोधन

करण्यास पुष्वल वाव आहे. तसंच असंग्रय लादिवासी -जमातीच्या आज अस्ताला लटकतीलाही आपल्या समोरचा मोठा प्रश्न आहे. पाद्दष्टीने या क्षेत्रात संशोधन आल्यास भाषिक सीचा आपल्याला जतन करता येईल

आजच्या आधुनिकीकरणाच्या कालात एक आभासी चित्र निर्माण झाले व्यहे आपण आधुनिकच्या वैचारिक परिरक्याच्या प्रवाहात पूर्णतः सामील झालो आहोत यामात जगत आहोत परंतु दुसरीकडे जातीअंतचीलाई आपल्याला जिंकता आलेली नाही हे सत्य आहे. महणूनच जागतिकीकरणात दलितांचे प्रान अधिकच महिने होत चालले आहेत. यामुळे दलित साहित्यापूर्वीच परभणी आता बदलत चालली आहे. चौचतांचे साहित्य या जगण्याच्या नव्या काळातून अवतरते आहे. त्याला या बदलत्या जीवण्या वास्तवातून स्वतःचा आक्रोशमांक लागतो आहेलित-पतच्या कांतिकमी विचारांना प्रष्ट करणान्या पा वास्तवाचालित हत्यकांना सामना करावा लागतो आहे. यासंदर्भात उत्तम काब कणतात, 'सत्ताधारी व्यवस्था ज्याप्रमाणे आपल्या उत्पादनाचे तातडीने जातिकीकरणको त्याच पध्दतीनं या व्यवस्थेच्या बी अष्णान्या व्यवस्थेच्या फिल्गुको साथन उरणान्या सर्वांनीच आपल्या प्रश्नांचसुध्दा जागतिकीकरण करायला पाहिजे. ते जर न करता तुम्ही गावात तंबूत हुन लाला लागला तर मात्र चिताताई तुम्ही टिकू शकणार नाही लढाई विवयची असेल तर आपल्या प्रश्नांचे त्याच्यावरील उसाचे त्यास वापरावयाच्या हत्याराचे तत्वज्ञानाचे प्रमाणिक जागतिकीकरण केले पाहिजे" साजचे गलित साहित्य या नव्या आधामातून अवतरते आहे. माणूनच दलित साहित्याच्या मूल्यमापनाचे जुने निकष टाकून नध्यापरिक्ष्यानल संशोधनाच्या दिसले तरच दलित साहित्याच्या संशोधनातला तोचतोपणा जाऊन लत साहित्याचे नावे मूल्यभान सहाच्या पटावर येऊशकेल आणि तेव्हाच दलित साहित्याच्या अपरिहार्यतच्या संदर्भनि कुचेष्टा करणान्या द्वेष्ट्या प्रावित बोल दियोक्यात ठेवून संशोधन केल्यास दलित साहित्याला नवे अस्तित्वमान प्राप्त होईल यात शंका नाही. सत्तरी वर्तवतेचा विचार केल्यास यातील आवेश-अभिनिवेशाण्याजोगा आहे. या कवितेने सामाजिक चवळीची पल्ट चिकित्सा जशी केली तसेच कर आत्मपरीक्षण केले. जागतिकीकरणाने निर्माण केलेले नदालत जाण्याती सांस्कृतिक मूल्यव्यवस्था, संज्ञानाच्या क्षेत्रातील क्रांतिकारक बदल भाषेचे तिरकसपण माषेची पत्रिकता आणि मानव जातीपुळेल नवी आव्हाने याचे भान नव्वदोतरी कवितेने सशक्ततेने नाचोखत केले. परंतु त्याचबरोधर नव्वदोत्तरी कवितेने असंख्य प्रको निर्माण केले. तिच्या विट्या होणान्या संवेदनशाने आणि मागणीयखुकूम फॉंवालामुळे आपली असा मूळ कविताथ हरयते की काय, हा गंभीर प्रश्न या कवितेने निर्माण केला नव्यतरीय आकसत जाणान्या भा.ल. भोळे माणात, "जगण्याशी जोडण्याचे पथ्य पाळायला कयीनी शिकले पाहिजे विकारायी लिहिताना या अंतरिम अवस्था असतात, प्रत्यक्ष वयापेक्षा त्या मोठ्या असूच शकत नाहीत याचेही भान त्यांनी जेवायला हवे. समकालीन मराठी कविता वाचतांना सतत असे जाणवते को एकतरच्च्यावरची प्रचंड दहशत आहे आणि दुसरे असे की तिच्या शब्दांची वव्हयंता नष्ट होत चालली आहे. काळाचं भान अवश्य असावे पण अहो यहात मात्र मुळेच कामाची नाही. भोवतालच्या पोटापासून सुरु झालोला काण्यवस्तूचा प्रयास ती मानसिक विश्वात उन सर्तनाच्या पातळीवर जातं तेकाच जर कवितेच्या स्वरूपात पूर्ण इतर उत्तम कविता निर्माण होऊशवते" नव्वदोतरी कवितेतून अस्तंगत होतात हा वर्तमान कवितेच्या संदर्भातला मोठा प्रश्न आहे. केवळ कवीची आणि संग्रहांची निव्वळ लावन करणारे संशोधन आपण करत असू तर आजच्या कवितेने कवितेपुढेच निर्माण करुन ठेवलेले हे अनीयो प्रश्न अनुत्तरीतच राहतील केवळ नव्वद कविताच नव्हे तर आजची कथा, कादंबरी, नाटक धांनी समकालाशी प्रामाणिक रखून निर्माण केलेले नये सर्जन आणि त्यातून निर्माण झालेले असंख्खा प्रश्न याकडे संशोधनाची दिशा

निष्कर्ष:

मराठी भाषा आणि साहित्याचा समृद्ध वारसा जतन करण्यासाठी आणि त्याचा विकास करण्यासाठी संशोधनाच्या नव्या दिशांचे महत्त्व अनन्यसाधारण आहे. तंत्रज्ञानाच्या वाढत्या प्रभावामुळे भाषेच्या वापरात आणि साहित्याच्या स्वरूपात बदल होऊ लागला आहे, ज्यामुळे पारंपरिक साहित्यिक स्वरूप आणि स्थानिक बोली लोप पावत आहेत. याच कारणामुळे मराठी भाषाशास्त्र, साहित्य, आणि शिक्षण पद्धतींच्या नव्या संशोधनाच्या दिशांची गरज प्रकर्षाने जाणवते. डिजिटल माध्यमातील साहित्याचे वाढते महत्त्व, समाजातील नव्या प्रवाहांचे साहित्यिक प्रतिबिंब, आणि मराठी भाषेच्या आंतरसांस्कृतिक संवादाचा अभ्यास यावर लक्ष केंद्रित करणे आवश्यक आहे. शैक्षणिक

क्षेत्रातील सुधारणा आणि भाषिक संस्कृतीचे तंत्रज्ञानाशी असलेले नाते हे देखील संशोधनाच्या नव्या दिशांचे महत्त्वाचे मुद्दे आहेत. या नव्या संशोधनाच्या दिशांमुळे मराठी भाषा आणि साहित्य अधिक सर्जनशील, व्यापक, आणि आधुनिक होईल. यामुळे मराठी भाषेला जागतिक स्तरावर अधिक महत्त्व मिळू शकेल आणि तिचा वारसा जतन करून पुढच्या पिढ्यांपर्यंत पोहोचवता येईल. संशोधनाच्या या नव्या दिशांनी मराठी भाषेच्या संवर्धनात मोठा वाटा उचलला जाईल, आणि त्याचबरोबर समाजाच्या बदलत्या गरजा पूर्ण करण्यासही मदत होईल.

संदर्भ

मराठी भाषा व साहित्यातील संशोधनाच्या नव्या दिशांसाठी संदर्भांची निवड करताना, विविध साहित्यिक, भाषाशास्त्रीय, आणि तांत्रिक क्षेत्रांतील प्रमुख ग्रंथ, संशोधनपत्रे, आणि लेखांचा वापर केला जाऊ शकतो. खालील काही प्रमुख संदर्भ दिले आहेत:

1. ज्ञानेश्वरी - संत ज्ञानेश्वर : मराठी भाषेचे प्राथमिक आणि मौलिक ग्रंथांपैकी एक, ज्यामुळे मराठीला साहित्यिक ओळख मिळाली.

2. तुकाराम गाथा - संत तुकाराम : मराठी भक्तिसाहित्यातील महत्त्वाचा ग्रंथ, ज्याने समाजसुधारणा आणि धार्मिक विचारांचा प्रसार केला.

3. शिवाजी सावंत – मृत्युंजय : मराठी साहित्याच्या आधुनिक कालखंडातील एक प्रमुख साहित्यकृती, ज्यात ऐतिहासिक आणि कादंबरी साहित्याचा अभ्यास होतो.

4. दलित साहित्य: उद्भव आणि विकास - व. पु. काळे मराठी दलित साहित्याच्या उगमाचा आणि त्याच्या विकासाचा सखोल अभ्यास करणारा ग्रंथ.

5. भारतीय भाषाशास्त्र - डॉ. श्रीधर काळे - भारतीय भाषाशास्त्र आणि मराठी भाषेच्या व्युत्पत्तिशास्त्राचा अभ्यास करणारे महत्त्वाचे पुस्तक.

6. मराठी साहित्याचा इतिहास - गोविंद चंद्रकांत माडगुळकर - मराठी साहित्याच्या ऐतिहासिक प्रवासाचा अभ्यास करणारा ग्रंथ.

7. डिजिटल तंत्रज्ञान आणि भाषा - अजित रानडे डिजिटल युगातील मराठी भाषेचा अभ्यास, आणि तंत्रज्ञानाच्या साहाय्याने तिचे भवितव्य.

8. मराठी लोकसाहित्य - शिवाजी सावंत - मराठी लोकसाहित्याचे संकलन आणि त्याचे सामाजिक महत्त्व.

9. आधुनिक मराठी साहित्य: प्रवाह आणि दिशा - अ. रा. चापेकर आधुनिक मराठी साहित्याच्या विविध प्रवाहांचा अभ्यास करणारा ग्रंथ.

10. मराठी ब्लॉग्स आणि डिजिटल साहित्य - अमोल गायकवाड - मराठी भाषेतील डिजिटल साहित्य आणि सोशल मीडियावर होणाऱ्या सर्जनशीलतेचा अभ्यास करणारा लेखसंग्रह.